

Розділ 2

ГУМАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В ШКОЛІ ТА ВНЗ

УДК: 378.126

Борейко В. І., д.е.н., професор (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

РОЛЬ ВНЗ У ФОРМУВАННІ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ УКРАЇНИ

***Анотація.** В статті розкрито роль наукових досягнень та людського капіталу в розвитку національної економіки; оцінено динаміку зміни кількості вищих навчальних закладів та конкурс абітурієнтів під час вступу до них, кількість підготовлених ними фахівців та видатки України на освіту; досліджено якість підготовки студентів та роль вітчизняних ВНЗ у формуванні людського капіталу України; визначено рівень безробіття серед спеціалістів із вищою освітою та розроблено пропозиції для підвищення якості послуг, які надають вітчизняні вищі навчальні заклади.*

***Ключові слова:** людський капітал, вища освіта, наука, якість підготовки спеціалістів, національна економіка.*

***Аннотация.** В статье раскрыта роль научных достижений и человеческого капитала в развитии национальной экономики; оценены динамика изменения количества высших учебных заведений и конкурс абитуриентов при поступлении в них, количество подготовленных ими специалистов и расходы Украины на образование; исследовано качество подготовки студентов и роль отечественных вузов в формировании человеческого капитала Украины; определен уровень безработицы среди специалистов с высшим образованием и разработаны предложения для повышения качества услуг, предоставляемых отечественными вузами.*

***Ключевые слова:** человеческий капитал, высшее образование, наука, качество подготовки специалистов, национальная экономика.*

***Annotation.** In this article the role of scientific knowledge and human capital in the development of the national economy is disclosed; the dynamics of the number of universities and institutes and a competition for admission to them and trained them professionals and expenditures Ukraine on education are evaluated; quality of students' training and the role of home universities in human capital of Ukraine formation are researched; the level of unemployment among professionals with higher education is defined; suggestions for improving the quality of services provided by domestic institutions of higher education are developed.*

***Keywords:** human capital, higher education, science, quality of training, the national economy.*

На момент виходу з Радянського Союзу Україна відзначалась наявністю значного наукового та економічного потенціалу для забезпечення її динамічного розвитку. Однак за двадцять три роки незалежності наша країна втратила велику частину цього потенціалу, що зумовило її відставання від промислово розвинутих країн світу. Причину такого становища вбачаємо, зокрема, у недостатній увазі української держави до підготовки високоосвічених кадрів, здатних здійснювати фундаментальні та прикладні дослідження, розробляти та впроваджувати інноваційні проекти та новітні технології.

За часи незалежності в Україні відбулося суттєве зростання кількості ВНЗ III та IV рівнів акредитації, підготовлених ними спеціалістів із вищою освітою, кандидатів і докторів наук, що зумовило загальнодоступність вищої освіти та наукових досліджень у нашій країні. Проте, при цьому, спостерігається зниження якості підготовки студентів, аспірантів та докторантів в українських університетах та інститутах. З огляду на це проблема збільшення видатків держави на розвиток людського капіталу та ролі в цьому вітчизняних ВНЗ набуває сьогодні особливої актуальності.

Відставання України в економічному розвитку від промислово розвинутих країн світу привертає увагу до питання якості роботи вітчизняних ВНЗ та їхньої ролі у формуванні людського капіталу багатьох українських учених. Серед них слід виділити роботи О. Амоші, В. Гейця, Ю. Гончарова, Є. Буравльова, Б. Данилишина, Ю. Карака, А. Касича, В. Куценко, К. Павлюка, В. Семиноженка, В. Стогнія, В. Федосова, А. Фісуна, В. Чижової, С. Юрія та ін. Так, Ю. Гончаров і А. Касич відзначають, що: «Витрати на наукові дослідження і на вищу освіту розглядаються як інвестиції у знання – вирішальний фактор у забезпеченні економічного прогресу, активізації професійної творчості, поліпшення життєвих стандартів» [1, с. 42].

Проте, як було зазначено вище, наша держава та вітчизняна вища школа не зуміла забезпечити якісну підготовку висококваліфікованих виробничих і наукових кадрів, що визначає актуальність пропонованого дослідження.

Метою цієї статті є оцінювання видатків України на освіту та науку, якості підготовки виробничих і наукових кадрів, ролі ВНЗ у формуванні людського капіталу та розроблення пропозицій для підвищення якості вищої освіти.

Для реалізації поставленої мети у роботі передбачено виконання таких завдань:

- дослідження поглядів учених на роль ВНЗ у формуванні людського капіталу та його вплив на соціально-економічний розвиток країни;
- аналіз динаміки зміни кількості вищих навчальних закладів України та кількості підготовлених ними спеціалістів;
- оцінювання видатків України на фінансування вітчизняних ВНЗ та освіти;
- визначення рівня безробіття серед спеціалістів із вищою освітою та розроблення пропозицій для підвищення якості послуг, які надають вищі навчальні заклади України.

Основою динамічного розвитку економіки будь-якої країни є новітні техніка і технології та високопродуктивна праця населення. Для цього майбутні науковці, інженери, менеджери, педагоги, лікарі, соціальні працівники та ін. повинні отримати високоякісну освіту, яку їм надають вищі навчальні заклади (ВНЗ). Отже, вітчизняні ВНЗ мають відігравати провідну роль у підготовці високоосвічених та висококваліфікованих кадрів або у формуванні людського капіталу.

У процесі дослідження видатків держави на освіту та науку К. В. Павлюк шляхом узагальнення різних підходів запропонував таке визначення категорії «людський капітал» – це накопичений у результаті інвестицій запас знань, навичок, мотивацій, здоров'я, які є невід'ємною особистою власністю кожного індивіда, використовуються у суспільному виробництві, сприяють зростанню продуктивності, економічній і соціальній ефективності виробництва й водночас впливають на зростання особистого доходу людини та суспільного доходу» [2, с. 33]. З огляду на це держава, яка зацікавлена в динамічному соціально-економічному розвитку країни та зростанні добробуту своїх громадян, зобов'язана в першочерговому порядку забезпечити фінансування видатків на освіту, науку та охорону здоров'я населення. При цьому важливу роль у формуванні людського капіталу відіграють ВНЗ.

Ще у 2005 році Б. М. Данилишин та В. І. Куценко зазначали, що: «Попит на фахівців із вищою освітою у світі і в нашій країні постійно зростає. Це зумовлено багатьма чинниками: поступовим відродженням виробництва, яке потребує кваліфікованих спеціалістів різних рівнів і професій; жорстокими вимогами приватного сектора економіки, де після першої хвилі торговельного підприємництва активно почав зміцнювати бізнес, що потребує високої кваліфікації персоналу у сфері управління, реклами, захисту юридичних прав тощо ...» [3, с. 26].

На думку Є. Буравльова та В. Стогнія, «Україна з її високим науковим потенціалом може зайняти передові позиції у своєму секторі як частині єдиного міжнародного ринкового простору завдяки орієнтації на наукоємні товарні продукти та послуги» [4, с. 37]. Тому для подолання нинішнього стагнаційного періоду та забезпечення динамічного розвитку національної економіки України необхідно підвищити роль вітчизняних вищих навчальних закладів у формуванні високоінтелектуального людського капіталу, що уможливить реалізацію інноваційної політики держави.

До того ж пріоритет у цьому процесі належить самій же державі. Щодо цього Ю. Каракай зауважує, що: «Зміст програм навчання у державних навчальних закладах повинен сприяти розвитку творчого потенціалу генераторів інновацій, так і сприйнятливості спеціалістів до нововведень. Необхідно прагнути досягнення збалансованості універсальних і спеціальних знань, а також уявлень про комерціалізацію інновацій» [5, с. 20].

На початку дев'яностих років ХХ століття в Україні було проголошено орієнтацію на загальнодоступність вищої освіти для всіх бажаючих. Однак зростання кількості вищих навчальних закладів у нашій країні та кількості акредитованих у них місць для надання освітніх послуг студентам відбувалося хаотично, що зумовило зниження якості підготовки майбутніх фахівців для національної економіки.

Так, з 1990 до 2010 року відбулося зростання кількості ВНЗ III–IV рівнів акредитації з 149 до 349, або у 2,34 рази. Водночас за цей період відбулося зростання кількості студентів, які у них навчалися, з 881 до 2130 тис., або у 2,42 рази, а кількості випущених ними фахівців – з 73 до 544 тис., або у 7,45 рази (табл. 1).

Таблиця 1*

Діяльність вищих навчальних закладів України

Показники	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012
	Кількість закладів I–II рівнів акредитації	742	782	664	606	505	501
У них студентів, тис.	757	618	528	505	362	357	345
Випущено, тис.	229	191	149	143	111	97	92
Конкурс на вступних іспитах	1,91	1,56	1,38	1,29	1,80	1,67	1,90
Кількість закладів III–IV рівнів акредитації	149	225	315	345	349	345	334
У них студентів, тис.	881	923	1403	2204	2130	1955	1825
Випущено, тис.	73	92	189	200	544	530	521
Конкурс на вступних іспитах	2,05	1,67	1,58	1,53	3,29	3,41	4,30

*Складено за даними [6].

Таку тенденцію у діяльності вітчизняних ВНЗ III–IV рівнів акредитації можна було б вважати позитивною, якби зростання кількості студентів, які у них навчаються, супроводжувалося зростанням якості їхньої підготовки. Однак, спостережено зниження конкурсу на вступних екзаменах до ВНЗ III–IV рівнів акредитації із 2,05 у 1990 році до 1,53 у 2005 році, або в 1,34 рази.

Дослідити конкурс у зазначених ВНЗ впродовж наступних років складно оскільки всі абітурієнти отримали можливість подавати документи до кількох навчальних закладів та на кілька спеціальностей. Але співставлення кількості випускників середніх шкіл та акредитованих місць в університетах, інститутах на академіях дає змогу зробити висновок, що на сьогодні вища освіта в Україні стала загальнодоступною.

Утім простежено зниження кількості ВНЗ I–II рівнів акредитації в Україні з 782 у 1990 році до 489 у 2012 році, або в 1,60 рази; а кількості

студентів, які у них навчалися, з 757 тис. у 1990 році до 345 тис. у 2012 році, або в 2,19 рази. Також відбулося зменшення із 229 тис. у 1990 році до 92 тис. у 2012 році, або в 2,49 рази, кількості випускників цих ВНЗ.

Загалом очевидно, що зменшення кількості фахівців з базовою вищою освітою Україна заміщала збільшенням кількості фахівців з повною вищою освітою. До того ж, підготовку студентів вітчизняні ВНЗ здійснювали не відповідно до потреб національної економіки, а зважаючи на побажання самих абітурієнтів. Як наслідок – за двадцять минулих років в Україні було підготовлено тисячі економістів, бухгалтерів, фінансистів, юристів та соціологів, які поповнили ряди безробітних.

Протягом 2005–2012 років кількість безробітних, які могли зайняти вищі державні посади та посади менеджерів в Україні, за винятком 2007 року, була більшою за 50 тис., професіоналів – більшою за 40 тис., фахівців, за винятком 2011 року, – більшою за 50 тис. Разом протягом досліджуваного періоду загальна кількість висококваліфікованих спеціалістів, більшість яких з вищою освітою, що не були працевлаштовані, перевищувала 140 тис. При цьому щорічно більше 14 тис. чол. не могли знайти робоче місце після закінчення середніх і вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації (табл. 2).

Таблиця 2*

Пропозиції робочої сили окремих професійних груп на зареєстрованому ринку праці України, тис. чол.

Показники	Роки							
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)	56,0	55,2	47,5	66,9	51,8	51,4	49,8	53,2
Професіонали	48,1	44,0	38,1	54,6	45,0	48,1	45,7	45,8
Фахівці	78,4	67,6	55,3	72,0	51,7	53,0	47,4	50,6
Безробітні, не працевлаштовані після закінчення середніх та ВНЗ I–IV рівнів акредитації	16,3	17,0	17,4	18,3	14,1	16,2	18,7	17,1

*Складено за даними [6].

З наведеного можна зробити висновок, що частина державних коштів та коштів громадян, виділених на фінансування вищих начальних закладів України, було використано неефективно. Слід відзначити зростання частки видатків держави на фінансування підготовки фахівців у ВНЗ з 39 % у 2005 році до 53,2 % у 2012 році на фоні зростання за цей час видатків державного бюджету країни на фінансування освіти загалом. Так, якщо у 2005 році Україна витратила на освіту 18,9 % свого бюджету, то в 2009 році відбулося зростання цього показника до 21,7 % (табл. 3).

Таблиця 3*

Видатки держави на фінансування вищих навчальних закладів та освіти в Україні

Показники	Роки							
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Частка видатків держави на фінансування підготовки фахівців у ВНЗ України	39,0	40,0	41,0	47,9	49,2	47,3	50,2	53,2
Частка видатків державного бюджету України на фінансування освіти	18,9	19,2	19,5	19,5	21,7	21,1	20,7	20,6

*Складено за даними [5].

Наведене дає підстави стверджувати про те, що, незважаючи на складний період у своєму розвитку, в Україні відбувається збільшення державних видатків на фінансування вищої школи та освіти. Проте ефективність видатків держави на фінансування ВНЗ була б значно вищою, якщо б кошти державного бюджету було витрачено на підготовку тих фахівців, потребу в яких має національна економіка.

Останнє уможливило б збільшення рівня оплати праці науково-педагогічних працівників вітчизняних університетів, інститутів та академій, розвиток їхньої матеріальної бази, а також підвищення стипендії студентам. В сукупності це сприяло б підвищенню якості підготовки майбутніх фахівців для національної економіки, а відтак зростанню ролі вітчизняних ВНЗ у формуванні людського капіталу.

Відомо, що рівень знань, яким ВНЗ може забезпечити своїх студентів, залежить від рівня підготовки науково-педагогічних працівників, які в ньому працюють. Відповідно до цього в Україні протягом 1990–2012 років відбулося значне зростання кількості осіб, які навчалися в докторантурі та аспірантурі: спостережено зростання кількості підготовлених в Україні докторантів з 123 в 1991 році до 424 в 2012 році, або в 3,45 рази. Водночас, кількість підготовлених аспірантів зросла з 3377 в 1990 році до 8499 в 2012 році, або в 2,52 рази. Однак, протягом 1990-2012 років із загальної кількості аспірантів менш ніж четверта частина захищали дисертації до закінчення навчання в аспірантурі. Щодо докторантів, то, наприклад, в 2000 році тільки 9 % із них захистили дисертації за час навчання в аспірантурі. В інші роки цей показник був більшим, але не перевищував 33 % (табл. 4).

Зазначене з одного боку засвідчує, що держава близько 70 % своїх видатків на підготовку наукових кадрів витрачала неефективно, з іншого, що тільки четверта частина працівників наукових та освітніх закладів, активно працювала над підвищенням свого наукового рівня. Відповідно, і рівень знань з якими більшість викладачів заходила в аудиторію не зростає.

Таблиця 4*

Підготовка аспірантів та докторантів в Україні

Показники							
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012
Підготовлено докторантів	123**	224	401	373	459	491	424
З них захистили дисертації	37**	49	37	52	132	126	141
Частка докторантів, які захистили дисертації за час навчання в докторантурі	0,30	0,22	0,09	0,14	0,29	0,26	0,33
Підготовлено аспірантів	3377	3372	5132	6417	8290	8578	8499
З них захистили дисертації	584	551	842	1171	1954	2079	2157
Частка аспірантів, які захистили дисертації за час навчання в докторантурі	0,17	0,16	0,16	0,18	0,24	0,24	0,25

*Складено за даними [6]. ** 1991 рік

Унаслідок проведеного дослідження можна зробити висновок, що ВНЗ відіграють ключову роль у формуванні людського капіталу та підготовці висококваліфікованих спеціалістів для національної економіки. Однак через зниження вимог до абітурієнтів та науково-педагогічних кадрів, які працюють у вітчизняних навчальних закладах відбулося суттєве зниження якості підготовки студентів у них упродовж двох останніх десятиліть суттєво знизилася.

Тому для підвищення якості освітніх послуг, які надають вітчизняні вищі навчальні заклади, Україні необхідно підвищити рівень вимог до майбутніх студентів та викладачів, які у них працюють. Для цього слід передбачити наявність наукового ступеня у всіх науково-педагогічних працівників, які читають лекції, та їхню активну участь у науковій роботі, а також забезпечити підвищення конкурсу абітурієнтів під час вступу до ВНЗ.

1. Гончаров Ю. Науковий потенціал як фактор розвитку інноваційно-інвестиційної системи України / Ю. Гончаров, А. Касич // Економіка України. – 2007. – № 3. – С. 42–51. 2. Павлюк К. В. Видатки бюджетів на розвиток людського капіталу як чинник економічного зростання / К. В. Павлюк // Фінанси України. – 2006. – № 9. – С. 30–47. 3. Данилишин Б. Інноваційна модель економічного розвитку: роль вищої освіти / Б. Данилишин, В. Куценко // Вісник НАН України. – 2005. – № 9. – С. 26–35. 4. Буравльов Є. Науково-технологічна безпека України у контексті глобалізації / Є. Буравльов, В. Стогній // Вісник НАН України. – 2005. – № 3. – С. 32–40. 5. Каракай Ю. Роль держави у стимулюванні інноваційної діяльності / Ю. Каракай // Економіка України. – 2007. – № 3. – С. 14–21. 6. Електронний ресурс // Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Рецензент: д.пед.н., професор Дем'янчук А. С.